

BOŻENA SIERADZKA

O semantyce wyrazu **Bóg** w utworach Jana Kochanowskiego

Utwory Jana Kochanowskiego były wielokrotnie analizowane pod kątem religijności poety¹. Stwierdzono, że religijność ta nie ma charakteru wyznaniowego. Pisał te utwory intelektualista dobrze znający wyobrażenia religijne Greków, Żydów i Rzymian oraz chrześcijan. Heterodoksyjny charakter jego religijności wynikał z tego, że był on pisarzem renesansu dążącym do połączenia ze sobą elementów różnych kultur, idei, religii². Sante Graciotti pisząc o doświadczeniu religijnym Kochanowskiego stwierdza, że jest ono „synkretyczne, ze względu na czynniki składowe, jakie wchodzi w grę – a tym samym powtarza ono w sobie to, co najbardziej chyba jest istotą kultury renesansu, marzącego o harmonijnym świecie, w którym mieściłoby się wszystko, co daje się widzieć i doświadczyć”³. Ten synkretyzm religijny wiązał się z kontaktami poety z przedstawicielami różnych religii: w młodości Kochanowski należał do obozu reformy religijnej, jego mecenasem był przez pewien czas Albrecht, książę pruski, patron polskich protestantów, gorący zwolennik reformacji w Polsce. W późniejszych latach poeta dał jednak dowody na zerwanie z reformacją w utworach o charakterze publicystycznym (*Satyra, Zgoda, Wróżki*)⁴. Analiza słownictwa dotyczącego religii pokazuje synkretyzm i heterodoksyjność jego religijności.

Pole semantyczne pojęcia *religia* w twórczości Jana Kochanowskiego utworzone na podstawie wyrazów z jego polskich tekstów jest bogate, podaję tylko wybrane grupy rzeczowników z tego zakresu.

1. Wyrazy oznaczające istotę najwyższą, nadprzyrodzoną:

Bóg, Jehowa, Jowa, Król, Ojciec, Pan, Sędzia, Twórca, Zbawca.

2. Wyrazy oznaczające bogów pogańskich:

Apollo, Jowisz, Persefona, Satyr, Wenus.

3. Wyrazy oznaczające inne istoty nadprzyrodzone:

anioł, archanioł, diabeł, duch.

4. Wyrazy związane z wyobrażeniami religijnymi dotyczącymi rzeczy ostatecznych: *czyścić, Hades, niebo, piekło, podziemne kraje*.
5. Wyrazy oznaczające miejsca, gdzie sprawowany jest kult religijny: *bożnica, cerkiew, kościół, monastyr, synagoga, świątynia, zbor*.
6. Wyrazy oznaczające osoby związane ze sprawowaniem kultu religijnego: *arcybiskup, biskup, duchowny, kanonik, kapłan, kardynał, kaznodzieja, ksiądz, mnich, papież, pleban*.
7. Wyrazy oznaczające nazwy miejscowe wiążące się z wyobrażeniami religijnymi: *Jerozolima, Palestyna, Troja*.

Tematem mojego artykułu jest semantyka jednego z elementów przedstawionego tutaj w zarysach pola semantycznego wyrazu *religia*. Elementem tym jest wyraz *Bóg* poświadczony w tekstach Jana z Czarnolasu 597 razy. Podstawą do napisania tego artykułu jest wyraz hasłowy *Bóg* z przygotowywanego obecnie *Słownika języka Jana Kochanowskiego* pod redakcją prof. M. Kucały.

Słowniki etymologiczne [5, 6] rekonstruuje znaczenia wyrazu *bóg* następująco: pierwotne: *bóg* 'bogactwo, pomyślność, szczęście, dola'; wtórne: *bóg* 'udzielający bogactwa, szczęścia, udziela, pan'.

A. Brückner pisze, że „zaginięła u Słowian pierwotna nazwa boga, lit. *diewas*, łac., *deus*, zastąpiona przez tę nową, Litwie zupełnie obcą”, a F. Sławski przypuszcza, że „zachodzi możliwość pożyczki irańskiej”.

B. Walczak komentując fakt zaginięcia pierwotnej, słowiańskiej nazwy boga, stwierdza, że wynika to z tak zwanego tabu językowego. Ludzie obawiając się rozmaitych istot, rzeczy i zjawisk unikali ich nazywania zastępując je innymi określeniami i omówieniami⁷.

Bóg jest w słownikach definiowany rozmaicie. *Słownik wileński* podaje cztery znaczenia:

1. pierwsza przyczyna rzeczy, początek wszystkiego, stwórcy i rządcy świata.
2. W *Piśmie świętym* wyraz *bóg* ma różne znaczenia: *Sędziowie są bogami, jako ludzie boskiej władzy na ziemi. Proroki zwie Pismo bogami dla niejakiego z Bogiem podobieństwa. Ci nazwani byli za boga, którzy miłość okazowali bliźniemu, mówiąc: toć mój bóg, toć dobrodziej. Mojżesz był Faraonowi bogiem, ze strony dobrodziejstwa. Bóg jest każdemu to, w czym kto ufa i nadzieję pokłada. W niebie staniemy się jakby bogami, iż Boga będziemy poznawać.*

3. = Przenajświętszy sakrament, komunja.

4. = i bogi, bogowie (daw. Bodzy); bożkowie pogańscy⁸.

Definicje te opisują zakres działania Boga i wielofunkcyjność tego wyrazu.

Słownik warszawski ujmuje ten wyraz w dwa znaczenia:

1. istota najwyższa, twórca i rządcy wszechrzeczy, Najwyższy, Wszechmocny, Stwórca, Pan, Pan zastępów, Król królów.

2. **bogi a. bogowie**, bóstwo pogańskie; bożek, bożyszcze⁹.

Podobnie jest w *Słowniku* pod red. W. Doroszewskiego:

1. w religiach monoteistycznych istota nadprzyrodzona, najwyższa, Stworzyciel i pan Wszechświata.

2. w religiach politeistycznych istota lub jej wyobrażenie, zwierzę, roślina lub rzecz, będąca przedmiotem kultu;

bożek, bożyszcze, bóstwo¹⁰.

Bóg Jana z Czarnolasu określany jest m.in. jako:

„Wieczna myśl” (Fr 1, 101,1)¹¹, „Wiekuista myśl” (JTarn 170), „myśl, która niebem toczy” (FgPieś 6,90). Ten sposób zwracania się do Boga i mówienia o nim pozwala przypuszczać, że wyobrażenia Kochanowskiego dotyczące Boga były racjonalistyczne i miały związek z filozofią Platona. „Racjonalizm jest fundamentem poglądów religijnych Kochanowskiego i on to odbiera im charakter wyznaniowy, przez co zbliża je do religii oświecanej” stwierdza J. Krzyżanowski¹², J. Ziomek zaś porównując religijność poety do myśli Erazma z Rotterdamu stwierdza, że jest ona „religijnością sposobu bycia i poczucia odpowiedzialności za własny los.” Ani Erazm, ani Kochanowski nie mogliby powtórzyć: „Credo quia absurdum” – wierzę, bo to niedorzeczność. Przeciwnie, powiedzieliby: „Wierzę, bo to jest rozumne”¹³.

Bóg (*bogowie*) w tekstach Jana z Czarnolasu to:

A. Bóg Starego i Nowego Testamentu

B. bogowie pogańscy

1) w Starym Testamencie (Psałterz)

2) poza Starym Testamentem (inne utwory)

C. królowie.

Bóg judaistyczno-chrześcijański to Bóg Starego i Nowego Testamentu. Mówią o nim również starożytni (Grecy, Trojanie, Rzymianie) oraz postacie mitologiczne w tekstach Kochanowskiego będących bądź to tłumaczeniami lub przeróbkami tekstów antycznych, bądź jego własnymi utworami.

Osoby mitologiczne i starożytne mówiące o Bogu judaistyczno-chrześcijańskim to np. *Charon* (JTarn 108), *Helena* (Odp 107), *Pani* (Odp 120, 153), *Aleksander* (Odp 213, 226, Mon 70, 88), *Parys* (Mon 434), *Menelaus* (Mon 349-50, 362), *Menelaus i Parys* (Mon 301), *Agamemnon* (Mon 277), *Priam* (Mon 313), *lud trojański* (Mon 322-3) Osoby te najczęściej posługują się utartymi wyrażeniami i zwrotami np. *Boże mój* (Europa, Pieś 1,6,39), *mój Boże* (Penelopa, Pieś 1,17,32), *prze Boga* (Eurydyka, JTarn 102), *da Bóg* (Aleksander, Odp 67), *O Boże* (Chorus, Odp 80), *prze Bóg* (Helena, Odp 128), *daj Boże* (Helena, Odp 187), *da Bóg* (Aleksander, Odp 244) *Boże daj* (Ulisses, Odp 409), *daj to Boże* (Antenor, Odp 494) *prze Boga* (Kasandra, Odp 512, Antenor, Odp 561),

Jan Kochanowski zwraca się do Boga, stosując różne określenia, np.

Świadku niewinności (Ps 4,1)

Królu jedyny (Pieś 2,13,25)

Królu i Boże prawdziwy (Ps 5,4)

Nadziejo (Ps 123,1)

Obrońca uciśnionych (Ps 55,1)

Obrońca wieczny (Ps 38, 41)

Ojciec dobrotliwy (Ps 13,3), *litościwy* (Ps 6,6), *laskawy* (Ps 141,1), *miłosierny* (Ps 28,29), *uwielbiony* (Ps 104,25)

Rządca niebieski (Ps 139,1)

Sędzia nienaganiony (Ps 82,25)

Sędzia wiecznej sprawiedliwości (Ps 94,3)

Wszchemocny Panie (Ps 8,1)

Zbawienie (moje) (Ps 123,4).

Kochanowski chętnie i często używał różnych epitetów (przydawek i orzeczników) wyrażając w ten sposób swój stosunek do opisywanych przez siebie wydarzeń, ludzi itp. Analizowany wyraz *Bóg* został opatrzony wielką ilością najrozmaitszych przydawek i orzeczników, które charakteryzują Boga i stosunek poety do niego.

O kolejności przedstawionych tu przydawek i orzeczników decyduje częstość ich występowania (liczby w nawiasach) w tekstach Kochanowskiego:

Bóg (w judaizmie i chrześcijaństwie) jest *wieczny* (38), *żywy* (14), *prawdziwy* (13), *laskaw(y)* (11), *mocny* (8), *niezmierzony* (8), *litościwy* (5), *na(j)wyższy* (5), *prawy* (5), *nieśmiertelny* (4), *wiekuisty* (4), *litości* (3), *niezwycięzony* (3), *wszchemocny* (3), *Abramów* (2), *dobry* (2), *Izraelski* (2), *nad bogi* (4), *niepojęty* (2), *nie stworzony* (2), *sprawiedliwy* (2), *władogromy* (2), *zawołany* (2), *groźny* (1), *mocy* (1), *nieogarniony* (1), *nieomylny* (1), *nieprzebrany (w miłosierdziu)* (1), *nieprzeżyty* (1), *niewysłowiony* (1), *niezmierny (w mądrości)* (1), *ślawny* (1), *stateczny* (1), *surowy* (1), *świętobliwy* (1), *święty* (1), *wielki* (1), *wszchemogący* (2), *zapomniony* (1), *znakomity* (1), *życzliwy* (1).

Te epitety, którymi posłużył się Jan Kochanowski pisząc o Bogu judaistyczno-chrześcijańskim świadczą o jego stosunku emocjonalnym, są wyrazami nacechowanymi. Prof. S. Urbańczyk pisząc o epitetach w *Psalterzu* Kochanowskiego stwierdza, że „prawie w każdym psalmie pojawia się epitet imiesłowowy, wzmacniający w czytelniku lub słuchaczu przekonanie, że Bóg jest rzeczywiście wielki, niezwycięzony, wszchemocny. Epitety te rzucają się w oczy, a jednak nie nużą. Razem z innymi epitetami wytwarzają atmosferę wzniosłości, cudowności, która w Hymnach ku chwale Boga nie może razić”¹⁴.

J. Ziomek pisząc o epitetach w *Psalterzu Dawidowym* stwierdza, że „ich różnorodność w porównaniu z całą twórczością Kochanowskiego jest uderzająca. Zjawisko to tym bardziej godne jest uwagi – mówi Ziomek – że Biblia, a ściśle mówiąc język hebrajski jest ubogi w przymiotniki. Przeważają w nim przydawki rzeczownikowe, które przełożone mniej lub więcej dosłownie na jeden z języków indoeuropejskich bywają niezrozumiałe lub brzmią egzotycznie i przez to często uroczyście”¹⁵.

Wśród określeń Boga jest określenie *ślawny* włożone w usta pogan (Ps 79,39) i ma ono w tym tekście pejoratywne zabarwienie uczuciowe (lekceważenie) ze względu na stosunek osoby mówiącej do opisywanej rzeczywistości (*Gdzie jest teraz ich on Bóg ślawny, Ich obrońca i stróż dawny?*).

Wśród przydawek charakteryzujących Boga są również takie, które nie mają nacechowania dodatniego. Bóg jest *groźny* (Ps 93,11) i *surowy* (Ps 101,4), gdyż jest *sprawiedliwy* (Ps 7,24, Ps 9,65). Przydawka *groźny* występuje w tekście w stopniu wyższym (*groźniejszy*) i jest częścią zdania zawierającego porównanie (*Groźniejszy morza i wszech nawałności, Bóg z wysokości*).

W definicjach Boga używa się często wielu epitetów (przydawek, orzeczników). Przykładem na to może być jedna z klasycznych protestanckich prób zdefiniowania pojęcia Boga – Westminsterkie wyznanie wiary II:

„Istnieje tylko jeden żywy i prawdziwy Bóg, nieskończony w swym bycie i doskonałości, duch najczystszy, niewidzialny, bezcielesny, niepodzielny, wolny od zmienności, nieogarniony, absolutny, dokonujący wszystkiego ku swej chwale zgodnie z zamysłem swej niezmiennej i całkowicie prawej woli, najmiłociwszy, najżyczliwszy, miłosierny, cierpliwy, pełen dobroci i prawdy, przebaczący nieprawość, występki i grzech, nagradzający tych, którzy gorliwie go szukają, lecz sprawiedliwy i stanowczy w swoich wyrokach, nienawidzący wszystkiego grzechu i nie pobłażający winie”¹⁶.

Definicja zbudowana na podstawie określeń Boga z tekstów Kochanowskiego byłaby bardzo podobna do tego wyznania wiary.

Charakterystyczna jest dążność Kochanowskiego do antropomorfizowania Boga (jest on Bogiem osobowym). Wyrażają to:

leksemy oznaczające cechy fizyczne człowieka w odniesieniu do Boga: *szydzi* (Ps 2,11), *śmieje się* (Ps 2,11), *widzi* (Ps 2,10), *żywy* (Ps 42,16),

leksemy oznaczające cechy psychiczne człowieka w odniesieniu do Boga: *okazuje mądrość* (Marsz 26), *wie* (Ps 35,37),

leksemy oznaczające zachowania i dotyczące warunków życia człowieka w odniesieniu do Boga: *Ojciec* (Ps 89,48), *ma imię* (Ps 44,39).

Bóg judaistyczno-chrześcijański z tekstów Kochanowskiego jest Bogiem, w którym człowiek może pokładać bezgraniczną ufność, ponieważ jest on oparciem i jedyną pewnością w świecie pełnym chaosu i niebezpieczeństw.

Bogami w tekstach Kochanowskiego nazywani są również bogowie pogańscy. Bogowie pogańscy w *Psalterzu* występują w opozycji do Boga judaistycznego i są określanii leksemami nacechowanymi ujemnie. Bogowie ci nie znaczą w stosunku do Boga żydowskiego, *który jest bóg nad insze bogi* (Ps 136,3), są *omylni* (Ps 16,9) w stosunku do psalterzowego Boga, *który jest nieomylny* (Ps 71,29). Bogowie pogańscy są z *kamieni* (Ps 97,28), określanii są też jako *bogi ryte* (Ps 106, 75), bóg żydowski jest bogiem niewidzialnym. Kochanowski charakteryzuje ich również poprzez użycie epitetów *cudzy* (Ps 44,40) i *obcy* (Ps 81,27), podczas gdy o Bogu żydowskim mówi *nasz* (Ps 14,28).

Bogowie pogańscy w innych utworach Kochanowskiego są charakteryzowani poprzez leksemy:

a) nacechowane ujemnie:

nieżyczliwi (2), *mdli* (1) 'słabi, bezsilni'

b) nacechowane dodatnio:

łaskawi (2), *moźni* (1), *chętniwi* (1), *chętni* (1), *życzliwi* (1)

c) poprzez leksemy nie posiadające nacechowania:

inszy (6), *ziemni* (1), *podziemni* (1), *niscy* (1), *wysocy* (1),

Bogowie charakteryzowani jako *nieżyczliwi* (Pieś 1,21,30) pozwalają się niekiedy przekonać do zmiany swoich decyzji, np. muzyka *Orfeusza zjęła* 'przejęła ich' i oddali mu jego żonę, mimo że ta przebywała już w Hadesie (Pieś 1,21,30). W utworze pocieszającym (*consolatio*) przeznaczonym dla Krzysztofa Pioruna Radziwiła poeta nazywa *mdłymi* tych bogów, którzy mieszkają w Hadesie (FgFn 24).

Bogowie pogańscy charakteryzować się mogą również życzliwością w stosunku do zwierząt, postaci mitologicznych oraz ludzi np. *jeleni* (...) *łaskawsze ma bogi* (FgPieś 6,17) *Bachus był łaskawy* w stosunku do Satyra (Sat 209), *Menelaus na możnych bogów kładzie krzywdę swą i żalność niezmierną* (Odp 418), *Radziwił ma chętniwe bogi* (EpRadz 47) i *chętni bogi* (Jezda 155); podmiot liryczny według jednej z fraszek Kochanowskiego darzy szacunkiem bogów i nie ośmiela się nadać im ujemnego określenia (*Ale Pindarus nie chce zwać obzercą boga. Bo sproсна mowa pewna do upadku droga* (Fr 2,92,5).

Bogowie pogańscy to bogowie olimpijscy – *wysocy* (Odp 412) i z Hadesu – *niscy* (Odp 412, *ziemni*, którym poświęceni są ludzie po śmierci (FgAl 74), *podziemni* (Pieś 2,16,12) oraz *inszy* (np. Br 46, Ps 136,3).

Bogowie pogańscy opisywani przez Kochanowskiego zachowują się jak zwykli śmiertelnicy np. *Apollo* był sługą w domu Admeta po wygnaniu z Olimpu za zabicie Cyklopów wykuwających Jowiszowi pioruny (Al 1). W tym samym utworze *Apollo* przedstawiony jest jako bóg, który neguje konieczność śmierci i nienawidzi jej (Al 62).

Bóg pogański charakteryzowany jest również jako patron i opiekun człowieka: *Mnie teraz Menelaus z Minerwą pochodził 'zmiękczył, pokonał'. Ja go poitym, bom się też nie bez Boga rodził* (Mon 435–6), albo też jako świadek: *wy wszyscy bogowie. I wysocy i niscy, świadki mi dziś bądźcie, żem rzeczy sprawiedliwej od Trojanów żądał* – stwierdza Menelaus (Odp 411).

Człowiek może stać się bogiem, np. Jowisz obdarzył Polluksa nieśmiertelnością (FgPieś 3,48), postać mitologiczna (*Satyr*) *uchodzi za boga* (Sat 3), człowiek wygląda jak bóg: *A to zaś Idomeneus stoi z drugiej strony, Właśnie jako bóg jaki między Kreteńczyki, których około niego stoją gęste szyki* (Mon 233). Bogiem nazwana jest również bogini *Wenus* (to znaczenie wynika często z większego kontekstu). *Wenus* przyjmuje składane jej ofiary (Pam 61), obdarza szczęściem *Aleksandra*, który wierzył, że będzie mu wciąż pomagać (Odp 229–30), *Helena* uważa ją za swojego wodza (Mon 416), zaś Priam stwierdza, że bogini *Wenus* przysporzyła mu *nieprzyjaciół* (Mon 163–4).

Bogami w utworach Kochanowskiego określani są również królowie ziemscy, którzy sprawują funkcje sędziów (*Bogi-m was nazwał: mniemacie, że tym śmierci zniknąć macie?*) (Ps 82,17).

Analiza leksemu *Bóg* pokazuje, że podstawowe znaczenie tego wyrazu to: 'istota najwyższa w religii monoteistycznej (judaistyczno-chrześcijańskiej)', zaś inne znaczenia to: 'istota, istoty najwyższe w religiach politeistycznych' oraz 'król'. Dodać trzeba, że przedstawiona tu próba ukazania obrazu Boga w tekstach Kochanowskiego wymagałaby uzupełnienia określeniami wyrazów będących synonimami wyrazu *Bóg* (głównie *Pan*). Warto by też porównać określenia w *Psalterzu* Kochanowskiego z tekstem *Psalterza* w Wulgacie.

Przypisy

¹ S. Graciotti, *Religijność poezji Jana Kochanowskiego*, w: *Jan Kochanowski, 1584–1984, Epoka–Twórczość–Recepcja*, Lublin 1989; J. Pelc, *Liryczny piewca harmonii wszechrzeczy i ich Stwórcy*, w: *Jan Kochanowski. Szczyt renesansu w literaturze polskiej*, Warszawa 1987; W. Weintraub, *O poezji religijnej Jana Kochanowskiego*, w: *Polska liryka religijna*, pod red. S. Sawickiego i P. Nowaczyńskiego, Lublin 1983; W. Weintraub, *Religia Kochanowskiego a polska kultura renesansowa*, w: *Rzecz czarnoleska*, Kraków 1977.

² W. Weintraub, *Religia Kochanowskiego a polska kultura renesansowa*, op. cit., s. 236.

³ S. Graciotti, op. cit., s. 332.

⁴ W. Weintraub, *Religia Kochanowskiego a polska kultura renesansowa*, op. cit., s. 238.

⁵ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 33–4.

⁶ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1958–65, s. 40.

⁷ B. Walczak, *Magia językowa dawniej i dziś*, w: *Język zwierciadłem kultury, czyli nasza codzienna polszczyzna*, Poznań 1988, s. 54.

⁸ *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861, s. 103.

⁹ *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900, s. 196–7.

¹⁰ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958, s. 624.

¹¹ Cytaty z utworów przytaczam za wydaniem: Jan Kochanowski, *Dzieła polskie*, oprac. J. Krzyżanowski, Warszawa 1989.

¹² J. Krzyżanowski, *Poeta czarnoleski*, Studia literackie, Warszawa 1984, s. 69.

¹³ J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 1977, s. 322.

¹⁴ S. Urbańczyk, *Uwagi o artyzmie „Psalterza” w przekładzie Jana Kochanowskiego*, w: *O języku poetyckim Jana Kochanowskiego*, Kraków 1984, s. 103.

¹⁵ J. Ziomek, op. cit., s. 312.

¹⁶ J.W. Sire, *Światy wokół nas*, Katowice 1991, s. 26.

Wykaz skrótów

- Al – *Alcestis męża od śmierci zastąpiła*
Br – *Broda*
EpRadz – *Epitalamium na wesele [...] Krzysztofa Radziwiłła*
FgFn – *Fragmenta, Fragment nagrobku*
FgPieś – *Fragmenta, Pieśni*
Fr – *Fraszki*
JTarn – *O śmierci Jana Tarnowskiego*
Jezda – *Jezda do Moskwy*
Marsz – *Marszałek*
Mon – *Monomachija Parysowa z Menelausem*
Odp – *Odprawa posłów greckich*
Pam – *Pamiętka Janowi na Tęczynie*
Pieś – *Pieśni*
Ps – *Psalmy*
Sat – *Satyr albo dziki mąż*